

УДК 930(477,54)«19»Савва

М. Є. Домановська
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ВОЛОДИМИР ІВАНОВИЧ САВВА ЯК ВІЗАНТИНІСТ (ДО 150-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Стаття є першим в українській історичній науці дослідженням візантинознавчого наукового спадку та викладацької діяльності історика Харківського університету Володимира Івановича Савви. Акцентовано увагу на тому, що його студії, присвячені рецепції візантійських державотворчих традицій у Московському царстві, стали помітним явищем для розвитку візантинознавства та русистики у Харківському університеті, а також розпочато вивчення його надзвичайно обширного рукописного спадку.

Ключові слова: В. І. Савва, візантиністика, Харківський університет.

Статья является первым в украинской исторической науке исследованием византиноведческого научного наследия и преподавательской деятельности историка Харьковского университета Владимира Ивановича Саввы. Акцентировано внимание на том, что его студии, посвященные рецепции византийских государственных традиций в Московском царстве, стали заметным явлением в развитии византистики и русистики в Харьковском университете, а так же начато изучение его чрезвычайно обширного рукописного наследия.

Ключевые слова: В. И. Савва, византистика, Харьковский университет.

This article is the first in the Ukrainian historical science research of Byzantine studies and teaching activities of Volodymyr Ivanovich Savva, historian of Kharkiv University. The author focused on the fact that his studies dedicated to the reception of the Byzantine state traditions in Moscow State became a notable event in the development of Byzantine and Russian studies at Kharkov University and also initiated the study of his very extensive manuscript heritage.

Key words: V. Savva, Byzantine Studies, Kharkiv University.

Наукова біографія викладача кафедри російської історії Харківського університету, вихованця Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині, Володимира Івановича Савви (1865-1920) є однією з малодосліджених сторінок історії візантиністики в Україні та історії Харківського університету. Хоча згадки про вченого обмежені біобібліографічними довідками [18; 19; 20; 21], його студії, створені на межі російської історії, церковної історії та візантиністики, донині не втратили актуальності. Центральними темами досліджень науковця є питання рецепції ромейських державотворчих традицій у Московському царстві, а також візит княгині Ольги до Константинополя [23; 26; 27; 28; 29; 30]. На відміну від переважної частини праць харківських гуманітаріїв межі ХІХ-ХХ ст., що значною мірою залишаються бібліографічною рідкістю, магістерська дисертація В. І. Савви «Московские цари и византийские василевсы. К вопросу о влиянии Византии на образование идеи власти московских царей» [22; 23 (на це видання посилаємося нижче – М. Д.; 24; 25)] продовжує перевидаватися, а згадки про вченого як одного з перших дослідників природи царської влади в Московському царстві наявні майже у всіх розвідках, присвячених цій історичній добі [див., наприклад: 1; 15; 16; 31].

В архіві ІР НБУВ збереглося значне за обсягом листування викладача кафедри російської історії Харківського університету В. І. Савви з професорами Київського університету В. С. Іконниковим [33, ф. 3, спр. 50790, 50804, 50805, 50807; 34, ф. 2058, спр. 199] та В. Ю. Данилевичем [34, ф. 29, спр. 1328-1334], які ще не стали предметом спеціальної уваги дослідників. Цінність цього матеріалу для історії харківської візантиністики полягає передусім у тому, що листи містять інформацію про контакти В. І. Савви з київськими колегами та про обмін літературою, значною мірою відображують

загальний стан Харківського університету в роки Першої світової війни та революцій, а також всебічно характеризують особисте ставлення автора до подій політичного життя та ситуації в університеті.

Детальні відомості про підготовку і захист магістерської дисертації В. І. Савви [23] збереглися в його листах до професора кафедри російської історії Київського університету В. С. Іконникова. В листі, датованому 7 листопада 1901 р. [33, ф. 3, спр. 50807, арк. 1], харківський науковець, зазначаючи заслуги В. С. Іконникова у дослідженні культурного впливу Візантії на Русь, просив прочитати власну книгу та надати зауваження, а також сподівався на можливість захисту в Києві й на ймовірне опонування з боку відомого науковця. Також В. І. Савва зауважував, що професор Д. І. Багалій з невідомих причин відмовився надати рецензію на його дисертацію [33, ф. 3, спр. 50807, арк. 1 (зв.)], що непрямим чином свідчило про напружені взаємовідносини між колегами за кафедрою кафедри російської історії Харківського університету.

Робота В. І. Савви була прийнята до захисту за згодою декана В. П. Бузескула у Харківському університеті [33, ф. 3, спр. 50804, арк. 1; 33, ф. 3, спр. 50805, арк. 1]. Вчений повідомив В. С. Іконникова про призначення опонентами М. С. Дринова та П. М. Буцинського, які не були фахівцям з російської історії XIV-XVI ст., а також висловив свої сподівання на приїзд в якості опонента спеціаліста з історії руського права В. І. Сергеевича [33, ф. 3, спр. 50805, арк. 1; 33, ф. 3, спр. 50804, арк. 1]. Також В. І. Савва напередодні захисту надіслав примірники монографії провідному візантиністу Ф. І. Успенському, філологам О. О. Шахматову та І. В. Помяловському, фахівцеві з російської історії С. Ф. Платонову, та згаданому історику руського права В. І. Сергеевичу, про що свідчать листи подяки з короткими схвальні відгуками [34, ф. 2058, спр. 196, 199, 200, 201, 206, 208, 209].

Напередодні жовтневої революції 1917 р. В. І. Савва завершив написання докторської дисертації [27], присвяченої аналізу документації Посольського приказу XVI ст., а також склав виданий вже за радянської доби за редакцією С. О. Шмідта довідник «Дьяки и подьячие Посольского приказа в XVI веке» [6]. Серед значного творчого доробку В. І. Савви безпосередньо візантійській тематиці, окрім вже згаданої магістерської дисертації, присвячені окремі статті з проблеми впливу ромейської традиції на ритуали царського двору у Московській державі [23], доповідь на XII археологічному з'їзді [8, с. 55-56], а також його перша наукова розвідка про хрещення княгині Ольги [26].

Основна цінність магістерського дослідження В. І. Савви, витриманого у традиціях позитивістської історіографії, полягає у введенні до наукового обігу значного комплексу джерел, серед яких документи церемоніального характеру, зокрема чини вінчання на царство, послання митрополитів і державних діячів, що розкривали ідею царської влади в Московській державі. Основну увагу науковець зосередив на обряді вінчання на царство у Візантії, характеристиці відносин імператора з церквою, а також на процедурі коронації руських правителів від онука Івана III Дмитрія до Олексія Михайловича зі спробою визначення ступеня впливу на вказані церемонії візантійської традиції [23].

Ця розвідка донині залишається одним із найбільш ґрунтовних досліджень з історії походження царської влади в Московській державі, з якої сучасні дослідники використовують передусім значний обсяг фактичного матеріалу [Детально про історіографію проблеми візантійського впливу на становлення царської влади див.: 1; 2, с. 3-4; 15; 16; 31]. Її основу склали чернетки рукопису, що збереглися в особовому фонді вченого [34, ф. 2058, спр. 155, 156, 157, 158, 159, 160].

Про перебіг захисту дисертації В. І. Савви інформації не залишилось, тому рецензія професора кафедри російської історії П. М. Буцинського [4], чий зауваження В. І. Савва невдовзі спробував спростувати у відповідній публікації [30], є фактично єдиним джерелом, що дозволяє уявити зміст дискусії.

Аналізуючи перший розділ монографії, присвячений ролі візантійської царівни у політиці московського двору та формуванні уявлень про зміст царської влади, П. М. Буцинський зазначив хибність думки В. І. Савви про негативну роль Софії Палеолог у політиці Івана III, й наголосив на неувазі автора до факту укріплення ідеї царської влади у Московській державі завдяки цьому шлюбу [4, с. 40-44]. Також рецензент зауважив ігнорування В. І. Саввою праць В. О. Ключевського та

М. О. Дьяконова, навівши значні цитати з їхніх творів [4, с. 39; 7, с. 65]. Причому думку В. О. Ключевського про позитивний вплив Софії на укріплення влади Івана III П. М. Буцинський подав без посилань [4, с. 39], вказавши на недооцінку В. І. Саввою візантійської царівни як провідника візантійських ідей на Русі [4, с. 42; 23, с. 41].

У відповіді на зауваження щодо ролі шлюбу московського царя у процесі посилення самодержавства В. І. Савва з відповідним посиланням на думку С. М. Соловйова зазначив, що вже напередодні цієї події на Русі були створені умови для посилення влади монарха та централізації держави, в яких вирішальна роль належала Івану III, а сама Софія мала змогу вплинути передусім на позбавлення від старих пережитків у палацових обрядах, що існували ще з князівської доби. Також вчений піддав сумніву твердження С. М. Соловйова щодо вирішального впливу дружини на прийняття Іваном III рішення про вінчання свого онука на царство та бажання покласти край татарському ігові [30, 4]. Аргументи В. І. Савви є цілком логічними з огляду на те, що посилення самодержавства та відповідна централізація держави відбувалися у Московському царстві впродовж кількох десятиліть, що передували появі при дворі візантійської принцеси. Окрім посилань на С. М. Соловйова, у висвітленні цього питання В. І. Савва навів переказ значних уривків тексту майже всіх праць з російської історії, продемонструвавши однозначну прихильність на користь тез М. О. Польового та Д. І. Лловайського, які він використав у критиці викладу подій М. М. Карамзіним та С. М. Соловйовим [23, с. 6-26].

Черговому зауваженню П. М. Буцинського про неповноту історіографічної бази дослідження, зокрема щодо ігнорування автором поглядів В. О. Ключевського та М. О. Дьяконова на роль візантійської царівни при Московському дворі, В. І. Савва протиставив тезу про те, що ці дослідники лише узагальнили думки попередників без наведення достатньої аргументації. Така позиція автора не є виправданою з огляду на той факт, що серед безлічі наведених уривків праць попередників, в яких нерідко це питання розглянуто побіжно, він з невідомих причин не взяв до уваги спеціальне дослідження свого сучасника М. О. Дьяконова [4, с. 41; 29, с. 57-59; 7].

У другому розділі, присвяченому межах та характеру влади візантійського імператора, одним із суттєвих зауважень рецензента стало зазначення неувagi автора до ґрунтовної розвідки М. А. Скабалановича [4, с. 43], яке В. І. Савва спробував виправдати тим фактом, що означена праця характеризує відносини імператорів із церквою лише впродовж одного століття, а не всього періоду існування Візантії [30, с. 14]. Критично рецензент поставився також до запозичення В. І. Саввою розлогого опису виходів імператорів у святкові дні з праці Д. Ф. Беляєва [4, с. 44; 23, с. 78-79; 3, с. 126-149]. Натомість автор відповів зауваженням, що навів стислий виклад понад стосторінкового опису означеного ритуалу з використанням лише окремих вкрай необхідних уривків, подаючи всі необхідні посилання [130, с. 15]. Неаргументованими і такими, що суперечать посиланню на працю І. Є. Забеліна, видалися П. М. Буцинському твердження В. І. Савви про відсутність спільних рис між богомольними виходами імператорів до храму св. Софії та відвідуваннями московськими правителями Успенського собору [4, с. 44; 23, с. 89].

Поза увагою рецензента залишив третій розділ, присвячений порівнянням московських та візантійських церковно-цивільних обрядів, хоча й тут, подібно до другого розділу, В. І. Савва подає значні за обсягом уривки праць попередників, уникаючи власних узагальнень. Також рецензент не аналізував четвертий та п'ятий розділи, присвячені обрядам вінчання московських царів та святкуванню Вербної неділі. Більш позитивними є оцінки П. М. Буцинським шостого розділу роботи В. І. Савви, проте тут відчувається або необізнаність рецензента з деталями Московського посольського обряду, або небажання визнавати заслуги автора. Схвальний відгук П. М. Буцинський подав також щодо останнього розділу, де наводилися аргументи, якими керувались московські правителі у прагненні набуття царського титулу [4, с. 46].

У цілому рецензент позитивно оцінив роботу В. І. Савви, зазначаючи той факт, що автор взявся за надто широку проблему, а також акцентував надмірну увагу В. І. Савви до візантійських джерел більш раннього періоду (X ст.) [4, с. 47]. Рецензія П. М. Буцинського на магістерську дисертацію В. І. Савви як офіційного опонента, а також відповідь на неї дисертанта є фактично єдиним прикладом такої наукової полеміки між істориками Харківського університету, що збереглася до

нашого часу. Можна припустити, що зауваження, викладені у рецензії, склали основний предмет дискусії під час захисту дисертації В. І. Савви навесні 1902 р., хоча ці дві публікації вийшли друком вже 1903 р.

В. І. Савві значною мірою притаманне захоплення цитатами, до такого прийому він нерідко вдавався й у наступних розділах, через що виклад поглядів попередників та розлоге подання уривків джерел займають десятки сторінок тексту. Це значною мірою ускладнює сприйняття цілісної концепції автора та його висновків. На нашу думку, цінність роботи передусім полягає у її історіографічній та джерелознавчій спрямованості, що є цілком закономірним, оскільки на кінець XIX ст. актуальність створення узагальнюючої праці, що демонструвала стан дослідження проблеми візантійського впливу на становлення державотворчих традицій Московського царства та знайомила із її джерельною базою, не підлягає сумніву.

Викладацька діяльність В. І. Савви у Харківському університеті була пов'язана з кафедрою російської історії, він читав лекції і проводив практичні заняття впродовж 1895-1905 та 1909-1919 рр. [5; 10, с. 344; 11, с. 20]. Згідно звіту за 1901-1902 навчальний рік практичні заняття з російської історії полягали в перекладі та критичному розборі свідоцтв візантійських авторів. Серед останніх – праця Константина Багрянородного «Про церемонії візантійського двору», опис боротьби князя Святослава Київського з візантійським імператором Іоанном Цимісхієм з «Історії» Лева Диякона та свідоцтва Бертинських анналів про Русь [13, с. 13]. В осінньому та весняному семестрах 1903–1904 навчального року практичні заняття з російської історії В. І. Савви присвячувалися «читанню та розбору пам'яток давньоруської писемності, деяких грамот руських князів, візантійських імператорів та Константинопольської патріархії» [12, с. 12]. У звіті за 1910 р. згадується, що В. І. Савва проводив практичні заняття з давньої російської історії, які передбачали читання та тлумачення «відомостей візантійських та арабських письменників про Давню Русь» [14, с. 13].

Отже, наукові праці та навчальні курси В. І. Савви з російської історії демонструють значну увагу вченого до актуальних питань візантиністики. Практичні заняття, які наприкінці XIX ст. вже стали обов'язковою частиною навчального процесу, передбачали переклад, тлумачення та критичне осмислення значного кола як візантійських, так і давньоруських джерел. Така увага до візантійського матеріалу цілком відповідала політичній доктрині Російської імперії, яка базувалася на акцентуванні спільного минулого Візантії та східних слов'ян, і надавала можливості для обґрунтування лідерства російських монархів в колишніх імперських володіннях.

В. І. Савва був активним учасником Харківського історико-філологічного товариства та брав участь в усіх доступних на той час наукових форумах. Так, отримавши запрошення від Академії наук, на запланованому осінньому з'їзді філологів (1904 р.) вчений заявив доповідь про святкування Великодня візантійським імператором і московським царем, матеріали якої збереглися в архівному фонді науковця [34, ф. 2058, спр. 111, 18 арк; 33, ф. 3, спр. 50790, арк. 1 (зв.)], проте цей захід був заборонений царським урядом в умовах військового стану [32, с. 98]. Разом з колегами-візантиністами Харківського університету Є. К. Редіним, А. С. Лебедевим, М. С. Дриновим вчений входив до складу Харківського Попереднього комітету з організації XII Археологічного з'їзду (1902 р.) [8, с. 6-7]. Для виступу на секції «Древности классические, византийские, восточные и западно-европейские» В. І. Савва обрав один із сюжетів своєї шойно опублікованої магістерської дисертації [23, с. 78-79]. Основною ідеєю доповіді «Выход византийских и московских царей в праздник Рождества» [17, с. 623-624] стало положення про запозичення московськими царями елементів візантійських обрядів за умови збереження власної, «московської основи», яке знайшло подальший розвиток в історичній науці кінця XX – початку XXI ст. [1; 31]. Дискусія про язичницьку природу імператорської влади в Візантії, в якій взяли участь М. А. Остроумов, Ю. А. Кулаковський, М. І. Троїцький, проходила у певному відриві від теми виступу В. І. Савви, проте слухним було зауваження її учасників щодо особливої актуальності теми походження влади візантійських і московських правителів в історіографії початку XX ст. [17, с. 625]. Окрім Харківського з'їзду, В. І. Савва взяв участь у роботі XIII з'їзду

в Катеринославі та XIV з'їзду в Чернігові, на яких також виступив з доповідями, присвяченими візантійській природі царської влади у Московській державі [9].

Отже, науковий доробок та навчальні курси викладача кафедри російської історії В. І. Савви дозволяють долучити його до числа провідних візантиністів Харківського університету початку ХХ ст. Широкі перспективи подальшого дослідження має його рукописний спадок, зокрема численні листи до відомих істориків, філологів, мистецтвознавців, які відображають ставлення вченого до політичних подій початку ХХ ст. та є цінним і унікальним джерелом з історії історичної науки в Харківському університеті

Література

1. Андреева Л. А. Сакрализация власти в истории христианской цивилизации: латинский Запад и православный Восток / Л. А. Андреева. – М., 2007. – 304 с.
2. Байковский К. Ю. Развитие концепций царства, святости и войны за веру в трудах московских книжников XV века : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Исторические науки» / К. Ю. Байковский. – М., 2003. – 21 с.
3. Беляев Д. Ф. Византизм: очерки, материалы и заметки по византийским древностям. Кн. 2: Ежедневные и воскресные приемы византийских царей и праздничные выходы их в храм св. Софии / Д. Ф. Беляев. – СПб., 1893. – 374 с.
4. Буцинский П. Н. Отзыв проф. П. Н. Буцинского о диссертации приват-доцента В. И. Саввы «Московские цари и византийские василевсы» / П. Н. Буцинский // Записки Харьковского университета. – 1903. – Кн. 1. – С. 38-47.
5. Домановська М. Савва Володимир Іванович / М. Домановська // Сходознавство і візантологія в Україні в іменах : біобібліогр. словник / упоряд. Е. Г. Циганкова та ін. – К., 2011. – С. 198.
6. Дьяки и подьячие Посольского приказа в XVI веке : справочник / сост. В. И. Савва ; Акад. наук СССР, Ин-т истории СССР, Археогр. комис. - М., 1983. – 422 с.
7. Дьяконов М. Власть Московских государей: очерки из истории политических идей Древней Руси до конца XVI века / М. Дьяконов. – СПб., 1889. – 221 с.
8. Известия XII Археологического съезда в Харькове 15-27 августа 1902 г. – Х., 1902. – 238 с.
9. Издания археологический съездов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://annales.info/sbo/contens/arheol_s.htm. – Загл. с экрана.
10. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / под ред. М. Г. Халанского и Д. И. Багалея; вступ. ст. Т. Г. Павловой. – Х., 2007. – 45, 168, 390, XII с., 15 с. портр., 46 с. – (Репринт. изд.).
11. Кафедра истории России Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина: исторический очерк / отв. ред. В. М. Духопельников. – Х., 2007. – 86 с.
12. Обзор преподавания предметов, распределение лекций и практических занятий в Императорском Харьковском университете на 1903–1904 академический год / Харьковский Императорский университет. – Х., 1903. – 107 с.
13. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1901 г. – Б. м., б. г. – 149 с.
14. Отчет о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1910 г. – Х., 1910. – 171 с.
15. Поляковская М. А. Византийский дворцовый церемониал XIV в.: «театр власти» / М. А. Поляковская; науч. ред. Т. В. Куш. – Екатеринбург, 2011. – 348 с.
16. Поляковская М. А. Поздневизантийский чин коронования василевса / М. А. Поляковская // Византийский временник. – 2009. – Т. 68 (93). – С. 5-24.
17. Редин Е. К. Доклады по византиноведению, сообщенные на заседаниях XII археологического съезда в г. Харьков (15-27 августа 1902 г.) / Е. К. Редин // Византийский временник. – 1902. – Т. 9. – С. 621-635.
18. Савва Владимир Иванович (1865–1918): краткая биографическая справка // Викладачі Ніжинської вищої школи. 1820–1920 : біобібліографічний покажчик / авт.-уклад. Л. В. Гранатович ; Ніжин. держ. пед. ун-т ім. М. Гоголя ; Фундам. б-ка. – Ніжин, 1998. – С. 53-54.
19. Савва Володимир Іванович // Біобібліографічний словник учених Харківського університету. Т. 2 : Історики: (1905-1920, 1933-2000) / уклад. Б. П. Зайцев, С. І. Посохов, В. Д. Прокопова та ін. – Х., 2001. – С. 94-96.

20. Савва Володимир Іванович // Викладачі Ніжинської вищої школи. 1820–1920 : біобібліогр. покажчик / авт.-уклад. Л. В. Гранатович ; Ніжин. держ. пед. ун-т ім. М. Гоголя ; Фундам. б-ка. – Ніжин, 1998. – С. 144-145.
21. Савва Володимир Іванович // Історики Харківського університету : біобібліогр. довідник (1905-2013) / уклад. О. М. Богдашина, В. І. Бутенко, С. Р. Марченко [та ін.] ; відп. ред. проф. С. І. Посохов. – Х., 2013. – С. 211-212.
22. Савва В. И. Московские цари и византийские василевсы: к вопросу о влиянии Византии на образование идеи власти московских царей / В. И. Савва. – М., 2012. – 256 с.
23. Савва В. И. Московские цари и византийские василевсы: к вопросу о влиянии Византии на образование идеи царской власти московских государей / В. И. Савва. – Х., 1901. – 400 с.
24. Савва В. И. Московские цари и византийские василевсы: к вопросу о влиянии Византии на образование идеи царской власти московских государей / В. И. Савва. – Х. : Тип. и лит. М. Зильберберг и С-вья, 1901. – 400 с. – Репринт. изд. в кн.: Slavistic printings and reprintings / ed. by C. H. Van Schooneveld. – Mouton, The Hague – Paris, 1969.
25. Савва В. И. Московские цари и византийские василевсы: к вопросу о влиянии Византии на образование идеи власти московских царей / В. И. Савва. – Минск, 2013. – 448 с.
26. Савва В. И. О времени и месте крещения русской великой княгини Ольги: опыт историко-критического разбора / В. И. Савва. – Х., 1890. – 28 с.
27. Савва В. И. О посольском приказе в XVI в. Вып. 1 / В. И. Савва. – Х., 1917. – 409 с.
28. Савва В. И. Обряд омовения ног в Византии и на Руси / В. И. Савва // Почеть: сборник статей по славяноведению, посвященный проф. М. С. Дринову его учениками и почитателями : сб. Харьков. ист.-филол. об-ва / под ред М. Г. Халанского. – Х., 1908. – Т. 15. – С. 79-82.
29. Савва В. И. По вопросу о влиянии Византии на образование идеи царской власти московских государей / В. И. Савва // Записки императорского Харьковского университета. – 1903. – Кн. 1. – С. 53-73.
30. Савва В. И. По вопросу о влиянии Византии на образование идеи царской власти московских государей : (в ответ на рец. проф. П. Н. Буцинского) / В. И. Савва. – Х., 1903. – 21 с.
31. Успенский Б. А. Царь и патриарх: харизма власти в России: (Византийская модель и ее русское переосмысление) / Б. А. Успенский. – М., 1998. – 680 с.
32. Чельшев Е. П. Отделение литературы и языка РАН : истоки и традиции / Е. П. Чельшев // Пространство и время. – 2011. - № 2(4). – С. 95-102.
33. Інститут рукопису національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, м. Київ (ІР НБУВ).
34. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДАУ).